

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

ԱՎՆԱՐԿ ՄԸ ԱՅԺՄԵԱՆ ՀԱՅ ՄՏԱԽՈՐ ԿԵԱՆՔԻՆ ՎՐԱՅ

Բ. ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՄԷՋ

Արտասահմանեան մեր նորագոյն հրատարակութեանց մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնեն Սրիմեան Հայրիկի երկերու ամբողջական հաւաքածուն զոր ստուար հատորի մը մէջ ի լոյս ընծայեց Նիւ Եօրքի «Հայ Կրթական Հիմնարկութիւնը» Պ. Պատրիկ Կիւլպէնկեանի նիւթական աջակցութեամբ, եւ հանգուցեալ Գեր Գէորգ Թէրզիպաշեանի Ֆիւզուլիին երկրորդ հատորը որ Պոլիս լոյս տեսաւ:

Սրիմեան հզօր դէմք մըն էր, որ իր անձին հմայքով, իր խօսքին, զործերուն, զրքերուն յառաջ բերած խոր ազդեցութեամբ իր ժամանակին տիրած է եւ անկորուստ յիշատակ մը ձգած է իրմէ մերօրեայ պատմութեան մէջ: Մեր այժմեան երիտասարդներուն դը անոր անունը պատկառանքով կը յիշատակէ, անոր կեանքին ու զործունէութեան մեծ գծերուն վրայ ալ կրնայ որոշ տեղեկութիւն ունենալ՝ շնորհիւ թորգոմ արքեպիսկ. Գուշակեանի գեղեցիկ հատորին, բայց անոր գրական արտադրութեանց մասին ու եւ զապարար պիտի չունենար — քանի որ իր գիրքերը բոլորն ալ սպառած են — եթէ ներկայ հրատարակութիւնը չգար այդ պէտքին դոհացում տալ: Այս հրատարակութիւնը գերծ չէ թերութիւններէ ու պակասներէ. վանգոյծն ու Հայգոյծը, որ հեղինակին կարեւորագոյն էջերէն են, չես գիտեր ինչո՞ւ մանրագիտական տառերով տպուած են, կան բաւական տպագրական սխալներ, կը պակսի սկիզբը հակիրճ կենսագրական մը, կը պակսին իւրաքանչիւր երկին վրայ ծանօթագրութիւններ, իւրաքանչիւր երկի՝ բաց ի մէկ քանիէն տպագրութեան թուականն իսկ չէ նշանակուած: Բայց ինչպէս որ է՝ մեծարժէք ու բազմօգուտ գործ մըն է որ կատարած է Կրթական Հիմնարկութիւնը հատորի մը մէջ ամփոփելով մեծ Հայու մը գրական ամբողջ արտադրութիւնը հզայն զնելով Հայ երիտասարդութեան արամագրութեանը տակ: Սրիմեան բառին բուն նշանակութեամբ «գրագէտ» մը չէ. ինքնուս միտք մըն է, որ ըսած է ինչ որ իր ներքին ձայներն իրեն ներշնչած են. բայց Յ. Թումանեան որ անոր հոգեկան մեծութիւնն ու անձնաւորութեան զօրութիւնը հիացմամբ ընդունելով հանդերձ, անոր զրքերուն մէջ գրական արժէք չէր տեսներ եւ անոր «ինքզինքը բանաստեղծ կարծելը» հեղնութեամբ կը յիշէր, կը սխալէր. Սրիմեան ունի գրական ընածին տաղանդ, բանաստեղծի թոիլ իսկ ունի, բայց արուեստէ գուրկ է, տարօրինակէս անհաւասար է, զմայլելի հատուածներու քով տափակութիւններ, ինքնատիպ գաղափարներու քով հասարակ տեղիքներ կը գտնենք յաճախ իր զործերուն մէջ. սակայն անտարակուսելի է որ անոնց ինչ ինչ էջերը մինչեւ այսօր հաճոյքով կը կարդացուին, կ'ազգեն, կը յուզեն կամ կը հմայեն: Այդ արտակարգ անձնաւորութեան մէջ գրական մարդուն — ինչպէս եւ հանրային գործիչին — վերլուծումը, իր մեծ յատկութիւններով, ու թերութիւններով, աշխատանք մըն է որ առարկայական ու լիակատար կերպով գեռ չէ կատարուած եւ որուն կատարումը այս հրատարակութեան շնորհիւ պիտի դիւրանայ:

Շատանանք առաջժամ հոս յիշատակելով ինչ որ այդ մասին այնքան սիրուն կերպով բռնած է Եղիշէ Դուրեան Պատրիարք այդ հատորի յառաջաբանին մէջ. «Հայրիկի գրուածները՝ թէեւ գրական արուեստի հրապոյրը չունին, սակայն չենք կրնար ուրանալ չէ անոնք իրենց պարզ բայց խորունկ արտայայտութիւններուն մէջ կը պահեն բնական ու սրտատուչ գեղեցկութիւն մը: Մանաւանդ որ մեր ամօթխած ու հայրենաբաղձ բարքերուն նկարագիրը գործ հայրական ջերմ գոհացումներով ու կիրթ փորձառութեամբ կ'աւանդէ մեզի, դասեր են որոնք չեն կրնար իբրեւ դողանջիւն բախել մեր ականջները, այնքան հնչուն է և թրթռուն Հայրիկի սրտին վրդովեցուցիչ զանգակին պղինձը: Մեր կեանքին գիրքը պիտի կարդանք իրմով, իր մէջ ծրարուած անցեալ մը վերլիչելու համար ի պատիւ մեր ցեղին»:

Պէտք է շնորհաւորել Հայ Կրթական Հիմնարկութիւնը — մասնաւորապէս անոր եռանդուն ու ձեռներէց ընդհ. քարտուղար Պ. Տիքիճեանը՝ այս հաւաքածուն հրատարակելու զաղափարը յղացած ըլլալուն համար: Երանի՜ թէ այդ նախաձեռնութիւնը կողիացեալ չմնար, եւ ոչ միայն ուրիշ այս կամ այն կազմակերպութիւնը այլ եւ Կրթական Հիմնարկութիւնը ինքն իսկ՝ հետեւէր արուած այս օրինակին: Բազմաթիւ են մեր հանգուցեալ վաստակաւոր հեղինակները, ինչպէս եւ մեր նահատակ գրագէտներն ու բանաստեղծները, որոնց գործերը թերթերու մէջ ցրուած կը մնան, կամ մասամբ կրքի ձեւով տպուած՝ սպառած են վաղուց եւ այժմ անդատանելի: Հրատարակչական մեծ Ընկերութեան մը հիմնարկութեան եթէ սպասենք, կը վախճամ որ երկար ստիպուինք սպասել: Մաղթելով հանդերձ որ այդպիսի Ընկերութիւն մը — որ ա'յնքան կարեւոր պահանջի մը գոհացում տալու սահմանուած պիտի ըլլայ, — օր մը հիմնուի լուրջ ու ամուր պայմաններու մէջ և կատարուելիք գործը լիալիբ, մեթոտիկ ու տեւական ձեւով իրականացնէ, մենք խոստովու ենք թիկատինցիի հաւաքածուն կամ Խրիմեանի հաւաքածուն հրատարակողներուն նախաձեռնութիւնը, եւ մղելու ենք ուրիշ խմբակցութիւններ կամ անհատներ հետեւիլ այդ օրինակին: Այս օրերս լոյս կը տեսնէ թովմաս թէրզեանի բանաստեղծութեանց

ամբողջական հաւաքածուն, իր օրգւոյն նախաձեռնութեամբ: Կը յուսանք որ Ս. Յակոբեանց միաբանութիւնը պիտի տպագրէ Պետրոս Դուրեանի գործերու ամբողջական հաւաքածուն իբր «Եղիշէ Դուրեան Մատենաշարի» առաջին հրատարակութիւն եւ Հայաստանի կառավարութիւնը պիտի տայ մեզի այնքան ատենէ ի վեր սպասուած Յովհ. Թումանեանի ամբողջ երկերուն լիակատար քննական հաւաքածուն, ինչո՞ւ Կրթական Հիմնարկութիւնը չհրատարակէ Սրուանձտեանցի կամ Նաչատուր Միսաքեանի, Սրտաշէս Յարութիւնեանի կամ Տիրան Զրաքեանի՝ օրինակի համար՝ գործերուն հաւաքածուն (1):

(1) Այս տղերք գրած էի երբ սաացայ խումբ մը դաւանակցական գրողներու եւ գործիչներու շրջաբերականը որով կը յայտնեն թէ մտադիր են հրատարակել մեր նահապետական գրողներէն ոմանց գործերու ժողովածուները եւ այդ շարքը որոշած են սկսիլ Ռուբեն Զարգարեանի գործերուն նուիրում քանի մը հասորներով: Այս նախաձեռնութիւնն ալ — ինչպէս ալ ասոր նախաձեռնարկները սխալ մը գործած ըլլան այդպիսի գուցե գրական ծագի մը իրագործման շուրջ միմիայն մեզ կուսակցութեան պահանջող գրագէտներ համախմբելով (ու անոնց հետ՝ նաեւ այնպիսի անձեր որ աւելի քաղաքական գործիչ են քան գրականութեան մարդ), մինչդեռ այդ տեսակ ձեռնարկի մը շուրջ ու եւ կուսակցութեան պահանջող կամ չեզոք եւ իրապէս գրական արժանիք ու հեղինակութիւն ունեցող մատուցականներ անուրից պիտի միանային, — գովելի է իմք. ինչ եւ քաղաքական արժանիք: Ռուբեն Զարգարեան որուն առաջին հասորը՝ ինչպէս կը հաղորդեն ինձի՝ ի մօտ լոյս կը տեսնէ, հայ բանաստեղծական արժանիքն ամենէն գիպելի վարպետներէն մին է, եւ մեր գրականութեան նշանակելի ծառայութիւն մատուցանել է անոր գրական գործերուն ամբողջական հաւաքածուն հրատարակելը, մանաւանդ որ այդ գործերուն մեկ կարեւոր մասը տեղ չէր գտած իր իսկ հրատարակած «Յայգալոյս» հաւաքածուին մէջ եւ այդ հաւաքածուն ալ վաղուց սպառած է արդեն: Այս ձեռնարկը քաղաքական ու գրողներէն կը խրնդուի առնել Մասնախումբին հրապարակ հա-

Թեթիվապաշտան գերապայծառի ֆիլզուլիին երկրորդ հատորը (ֆիլզուլիին անդրադարձալանը) 720 էջով ստուշար գիրք մըն է, որուն ընթերցումը զիս կը հաստատէ ու կ'ամրացնէ այն սքանչացման մէջ որով խօսեցայ առաջին հատորին վրայ: Այո, հոս ալ կը գտնենք նոյն բազմակուտակ շեղումները բուն նիւթէն, ամբողջութեան բազմաբարդութիւնն ու ցրուածութիւնը, բայց այդ թերութիւններն իսկ ուրիշ կերպ կ'երեւան ու թերեւս կը զազրին թերութիւն ըլլալէ, երբ կ'ըմբռնեն հեղինակին բուն գիտաւորութիւնը, որ միմիայն ֆիլզուլիին գործն ուսումնասիրել չէ, այլ անոր հետ, անոր շուրջ, անոր համեմատութեամբ, ուսումնասիրել ամբողջ մարդկային միտքի քականդութիւնը իբր հոգեկան մեծ շարժում մը եւ իբր գրական որոշ ու խոր արտայայտութեան ձեւ մը, թէ՛ պարսկական, թէ՛ հնդկական, թէ՛ եւրոպական, թէ՛ արաբական, թէ՛ հայկական եւ թէ՛ եւրոպական միջնագրեան շրջանի միտքի քական կամ միտքի քաշունչ արտադրութեանց բազմա-տական ուսումնասիրութիւնը, յատկանշական կտորներու բազմաթիւ մէջընթերցումներով (որոնց մեծ մասը Հայ լեզուով առաջին անգամ թարգմանուած էջեր են), պատմական, հոգեբանական, աստուածաբանական, գեղեցկագիտական մեկնութիւններով: Մարդկային հոգին տիեզերական հոգւոյն հետ հաղորդակցութեան զնոյ մտաւոր մեծագոյն շարժման ու անոր այլազան քարձրագոյն արտայայտութեանց վրայ հանրագիտական հսկայ աշխատութիւն մըն է որուն առիթը, մեկնակէտն է մեծ միտքի քական քերթող ֆիլզուլին: Բարձր մտածման ու գերագոյն գրականութեան սիրողներու համար՝ մտաւոր մեծ վայելքներու անհուն պարտէզներով պաշարուած քերականեակ գիւթական ապարանք մըն է այս աշխատութիւնը: Խորապէս ցանկայի է սր գտնուին մեկենասներ որ կարելի

նաճ նուիրատուներէն մէկ կամ քանի մը հաս, իւրաքանչիւր մէկ տարի կամ քանի ֆրանքի. ամէն նուիրատուի փոխարէն պիտի տուի հրատարակուած հասոյցներէն օրինակ մը: Հասցէ՝ Dr. L. Krikorian, 126, Rue du Faubourg Saint-Denis, Paris (10e.).

դարձրնեն հրատարակութիւնը վերջին երկու հատորներուն այս նշանաւոր երկասիրութեան որ մեր հմտական գրականութեան կոթողաձեւ արտադրութիւններէն մին պիտի մնայ:

Պոլսոյ Շարժում շաբաթաթերթը շատ լաւ ըրաւ այդ գործին վրայ ուշադրութիւնը հրաւիրելով թուրք գրագէտներու, եւ անկից ի վեր թուրք մտաւորական միջավայրին մէջ բուն հետաքրքրութիւն մը արթնցաւ դէպ ի այդ մեծարժէք երկասիրութիւնը, թուրք գրողներէ ոմանք անոր երկու հատորներէն հատուածներ իրենց համար թուրքերէն թարգմանել տալով, ապշութեամբ եւ հիացմամբ հաստատեցին թէ Արեւելքցի մեծ բանաստեղծին վրայ այդքան խորագին ու բազմակողմանի աշխատութիւն մը թուրքերէն լեզուով գոյութիւն չունէր (հաստատելով այս պէս ինչ որ ենթադրաբար ըսած էի ես ինքս առաջին հատորին նուիրած գրախօսականիս մէջ). անոնք դիմեցին նոյն իսկ իրենց կրթական նախարարութեան՝ խնդրելով որ ան օգնէ այդ երկասիրութեան ամբողջական թուրքերէն թարգմանութեան մը հրատարակման. այդ խնդրանքը համակրութեամբ ընդունուեցաւ, ու մօտիկ ապագայի մը մէջ երկու հատորներուն թուրքերէն թարգմանութիւնը լոյս պիտի տեսնէ, —ինչ որ աւելի ես զրգիւ մը պէտք է ըլլայ հայ գրասէր մեծատուններու համար գործին մնացեալ երկու անտիպ հատորներուն տպագրութեան օժանդակելու, որովհետեւ ամօթ մը պիտի ըլլար Հայոց համար որ ողբացեալ հեղինակին այս մեծ աշխատութեան մնացեալ կէսն անտիպ մնար՝ երբ թուրք մտաւորականներ ու կառավարութիւնը կ'աշխատին, զոհողութիւն յանձն կ'անեն անոր առաջին հատորներուն թուրքերէն թարգմանութիւնը հրատարակելու:

Թեթիվապաշտան Գերապայծառի գործին թուրք մտաւորական շրջանակներուն մէջ յարուցած հետաքրքրութիւնը ունեցաւ ուրիշ շահեկան հետեւանք մը եւս, այն է որ թուրք ծանօթ գրագէտներ — որոնց մօտ Շարժում շաբաթաթերթի խմբագիրը գնաց թուրք-հայ մտաւոր յարաբերութեանց հարցն արձարծել — պէտքը ցոյց տուին թուրքերու կողմէ հայ ազգային մշակոյթին ծանօթութեան համար աւելի լուրջ աշխատանքներու:

քան ինչ որ եղած է ցարդ, ինչպէս որ Հայոց համար հարկ կայ թուրքերու հին ու նոր զրականութեան մասին աւելի մօտիկ տեղեկութիւն ստանալու համար ընել աւելի մեթոտիկ ու յարատեւ Զանքեր քան ինչ որ փորձուած է ցայսօր (եւ դիտենք որ թուրքաց կողմէն զրեթէ ոչինչ եղած է մինչեւ հիմայ, ու մեր կողմէն, թէրզիպաշեանի զորձէն զուրս, քիչ բան)։ Այդ աւթիւ Բէօփրիւլիւ-զատէ Ծուատ պէյ, Օսմանեան Համալսարանի թուրք զրականութեան պատմութեան ուսուցիչ, որ արդէն 1922ին Պոլսոյ «Տարիւլ-ֆունուն» կտէպիւթ Զաքիւթէսի Մէճմուսը» հանդէսին մէջ շարք մը յօդուածներ հրատարակած էր հայութեան զրականութեանց իրարու վրայ ունեցած ազդեցութեան մասին, յօդուածներ որոնց հայերէն թարգմանութիւնը երեւցած են Հակատումարտ թերթին մէջ, նոյն նիւթին վրայ վերսկսած է տալ միեւնոյն բովանդակութեամբ յօդուածներ Շարժումին։ Ծուատ պէյ իբր մեկնակէտ կ'առնէ Հայոց ժողովրդական երգերուն ու միջնադարեան աշուղական կամ աշուղաձեւ բանաստեղծութեանց նուիրուած իմ ֆրանսերէն հատորներս, որոնցմէ գլխաւորապէս կը խոստովանի ճանչցած ըլլալ Հայ բանաստեղծութիւնը, եւ կը յայտարարէ անգամ մը եւս թէ այդ հատորներու ընթերցումը զինքն այն եզրակացութեան հասցուցած է որ Հայ բանաստեղծութիւնը պարզապէս հետեւողութիւն մըն է թրքականին (!)։ Իր յօդուածներուն հիմքը կազմող այդ տիրական գաղափարը սխալ է, սխալ զոր Ծուատ պէյ թերեւս չպիտի գործէր, եթէ Հայոց ամբողջ հին ու նոր զրականութեան եւ անոնց բովանդակ մշակոյթին այլազան ձեւերուն արտայայտութեանց ծանօթ եղած եւ նոյն իսկ եթէ գէթ իմ այդ հաւաքածուներս ուշադրութեամբ կարդացած ու անոնցմէ սմանց ինչ ինչ պատկերներուն կամ բացատրութեանց վրայ կանգ առնելու տեղ անոնց ամբողջին ինքնայատուկ ոգին, մտայնութիւնն ու սոճն ըմբռնել Զանացած ըլլար։ Թէ հայ ցեղը ե՞րբ ու ի՞նչքան ատեն եւ ի՞նչ չափով կրած է իր մշակոյթին, լեզուին, բարքերուն մէջ թուրք ցեղերու ազդեցութիւնը եւ թէ այդ ազդեցութիւնը ի՞նչքան տեղ կը բռնէ մեր մշակոյթին մէկ մասին մէջ, թէ ի փոխարէն ի՞նչ եղած է թուրք մտաւոր ու մանաւանդ զեղարուեստա-

կան կեանքին մէջ հայ ցեղին բերած բաժինը, ասիկա շատ բարդ ու մեծապէս շահեկան հարց մըն է, որով պիտի զբաղիմ Անահիտի յաջորդ թիւերէն մէկուն մէջ, Ծուատ պէյի յօդուածներու շարքին ամբողջական երեւումէն յետոյ։

Մեր արտառահմանեան զրական նորագոյն ամենէն զեղեցիկ արտագրութիւններէն մին ալ, թորզոմ արքեպսկ, Դուշակեանի ընդարձակ յօդուածաշարքն է իր վարպետին՝ Եղիշէ Դուրեան Սրբազանի կեանքին ու գործին վրայ։ Անիկա երեւցաւ Եզիպտոսի Արեւօրթերթին մէջ, բայց լիակատար ուսումնասիրութիւն մըն է, որ պէտք է երեւայ եւ անշուշտ պիտի երեւայ հատորի ձեւով։ Բիշ անգամ մեր մէջ անձնաւորութիւն մը, եւ այնպիսի բարդ ու ճոխ անձնաւորութիւն մը ինչպէս է Դուրեան սրբազանը, ուսումնասիրուած է այնքան բազմակողմանի խորաթափանց ու անկողմնակալ ըմբռնողութեամբ եւ արտայայտուած այնքան նրբութեամբ, ճշդութեամբ ու հրապոյրով, ինչքան յաջողած է ընել թորզոմ սրբազան իր այս գործին մէջ։ Խրիմեանի նուիրած իր գիրքը՝ պաշտօնօրէն խանդավառ երգ մըն էր, ուր կուռք կամ խորհրդանշան դարձած մեծ անձնաւորութիւն մը հեռուէն, առանց անոր ամբողջ անձին ու գործին վերլուծման, կը տարփողուէր քան կը բացատրուէր։ Այս ուսումնասիրութեան մէջ, հեղինակը ոչ միայն կը փառաբանէ, այլ տարր առ տարր կը վերլուծէ անձնաւորութիւնը զոր կը սիրէ, բայց զոր կը ճանչնայ շատ մօտէն, եւ անոր մեծ յատկութիւններուն հետ կ'ուրուագծէ նաեւ — ի՞նչքան փափկութեամբ բայց եւ պարկեշտօրէն, արդարամտօրէն — անոր այս կամ այն մարդին մէջ թուլութիւնները, որ նորէն իր յատկութեանց չափազանցումէն կամ անպատշաճ դեմին վրայ կ'իջարկումէն յառաջ կուգան։

Բաց ի իր վերլուծական ճարտարութեան, անձնաւորութեան մը հոգւոյն ու նկարագրին էական ծալքերուն մէջ թափանցելու կարողութենէն, զոր թորզոմ սրբազան ցոյց տուած է այս գործին մէջ, ան հոն ի յայտ բերած է նաեւ արտայայտութեան ճոխութիւն

մը, ճշգրտութիւն մը եւ այլազանութիւն մը, որ զմայլելի են: Ինքը, որ մեր ամենէն օծուն ու ներդաշնակ եկեղեցական բեմբասացն է, այս գործով կը դառնայ նաեւ մեր ամենէն վարպետ գրագէտներէն մին:

Պէտք է հոս յիշատակեմ Ոլոնի բացառիկ թիւը որ նուիրուած է Դուրեան Պատրիարքի յորելեանին: Գրական գործ մը չէ ան, բայց բայց քիչ գրական գործ այնքան յուզիչ է ու գեղեցիկ որքան նկարագրութիւնը Ս. Յակոբեանց հինաւուրց վանքին մէջ կատարուած յորելեանին կրօնական ու տօնախմբական հանդիսութեանց: Ատիկա ապրումը գրականութիւն մըն է, եւ ամենէն բարձր ու ազնիւ տեսակէն: Հոն կատարուած է ամենէն սրբաւորուել ու վեհաշուք դէպքերէն մին որ աշխարհի վրայ տեղի ունեցած ըլլան. — մեծ ուսուցիչ մը՝ պաշարուած իր հասուցած ընտիր աշակերտներով, մեծ հաւատացեալ մը պաշարուած իր ուխտակիցներով, այդ ամբողջ լուսաւոր խումբը պաշարուած բովանդակ ժողովուրդի մը յարգանքովն ու սիրովը, միացած՝ մեծ Տօնի մը մէջ որ Մտքին գերակայութեան տօնն է, Հոգիին փառաբանումը, Իտէալին երկրպագութիւնը, և բազմադարեան զօրախառն ազգի մը իր մտաւոր անկորուստ եւ անխոցելի գորութեան գիտակցութեամբ ինքնասփոփանքն ու ինքնակազմութեամբ:

Երեսուդէմէն, ստացանք նաեւ հատոր մը որ պատմական որոշ արժէք ունի եւ յարգելի աշխատութիւն մըն է, Մկրտիչ Եպիսկ. Ազաւնունիի Միաբանք եւ այցելութեան Հայ երուսաղէմի գիրքը: 500է աւելի էջերով հատոր մըն է ուր հեղինակը այբուբենական կարգով յիշատակած է բոլոր այն հայ անձնաւորութիւնները որ այցելած են Երուսաղէմ, կամ հոն ապրած ու գործած են, Կիլիկիան թագաւորներ, հայ ամէն աստիճանի կրօնաւորներ, Ս. Յակոբեանց վանքի միաբաններ, գրագէտներ, քաղաքական գործիչներ, նշանակելի ուխտաւորներ, իւրաքանչիւրին հակիրճ ու խմբամեալ կենսագրութեամբ:

★ ★ ★

Արտասահմանեան հրատարակութեանց մէջ յատուկ ուշադրութեան արժանի է Եր-

ուանդ Մեսիսեանի Գրական դպրոցներ քրանսայի մէջ գրքոյկը, բանախօսութիւն՝ Նիւ Եորքի Կրթական Հիմնարկութեան գրական երեկոյթներէն մէկուն արտասանուած եւ գորնոյն Հիմնարկութիւնը հրատարակած է: Մեսիսեան հարուստ խառնուածքով եւ գրական ճոխ հմտութեամբ պատուական գրող մըն է, ազնիւ հոգւով, ջերմ ու բարախուն զգայնութեամբ, եւ որ գծազգաբար՝ կեանքի պահանջներէն հարկադրուած՝ վաճառականութեան մէջ գնաց խրիլ եւ բաւական տարիէ ի վեր շատ աւելի քիչ կ'արտադրէ քան ինչ որ պիտի ընէր անշուշտ եթէ մնար գրականութեան ամբողջովին նուիրուած: Ինչ ադուր գործ մըն էր իր ի խնդիր կատարելութեան գիրքը, գոր հրատարակեց երկու տարի առաջ, կեանքի վրայ իմաստասիրական եւ բարոյախօսական վեհոգի տեսութեանց շարք մը, որուն պէս քիչ ունինք մեր գրականութեան մէջ: Ներկայ հատորը կուտ ամփոփում մըն է Քրանսական ժամանակակից գրականութեան դպրոցներու ուղղութեանց և հակիրճ որակում մը այդ դպրոցներու վրաստը վարպետներուն գործին:

★ ★ ★

Ասոնցմէ զատ, պէտք է յիշատակել Փրօֆ. Կարապետ Սողիկեանի «Յոյգեր ու Խոյգեր» տիտղոսին տակ հրատարակուած անտիպ գրութեանց հաւաքածուն, զոր ի լոյս ընծայեց Պրնէն-ժընէվի «Հայ Դպրոցը» իր շահեկան եւ օգտակար հրատարակութեանց շարքին մէջ: Սողիկեան բազմերախտ ուսուցիչ մը եղած է Խարբերդի Եփրատ Քօլէճին մէջ, եւ սերունդները գոր կրթած է՝ նպատկառնքով ու զուրգուրանքով կը յիշատակեն անոր անունը: Արհաւիրքի օրերուն, ան իր պաշտօնակիցներուն կողկոճամբ հաստատուումը տեսնելէ յետոյ, բանտին մէջ ինքն ալ նահատակի մահով վախճանեցաւ: Իր գրութիւններէն շատերը կորսուած են, Պ. Նշան Պէկեան լաւ ըրած է հրատարակելով ինչ որ անոնցմէ կրցած է պահպանուիլ: Ուսանաւորները անարուեստ են՝ ընդհանրապէս. բայց կան հոն սիրուն ինքնատիպ գաղափարներ, եւ ազնիւ արի սիրտ մը կը տաքցնէ կ'ոգեւորէ զանոնք. այդ շարքին ամենէն ուժեղ էջերն անոնք են զոր վրած է Կիլիկիան կոտորածներու չրջա-

նին (1909)։ Աւելի շահեկան են արձակով շարադրուած կտորները, կեանքի վրայ դիտողութիւններ, սրտն ֆաստն ուղեղ մը, մաքուր նկարագիր մը ի յայտ կը բերեն եւ հակիրճ յատակ ոճով մը գրուած են։

Յիշենք վերջապէս «Տաթեւ» տարեցոյցը որ գրական ու բանասիրական էջերու արժէքաւոր հաւաքածու մըն է, զրազէտ եկեղեցականի մը՝ Հալէպի առաջնորդ Արտաւազդ Եպիսկոպոսի խնամքովը կազմուած, եւ Պ. Դարազաշի «Պարսկահայ Տարեցոյցը» որ գովելի ջանք մըն է գրական շարժում մը ստեղծելու Պարսկաստանի Հայութեան մէջ եւս, ուրկից այնքան կարող Հայեր ելած են, բայց ուր չես գիտեր ինչո՞ւ գրական ուժեղ գործունէութիւն մը գեո երեւան չէ եկած, մինչ պարսիկ հոյակապ քաղաքակրթութեան եւ հայ ազգին միջեւ ի՞նչ թանկագին հաղորդակցութեան միջոց մը կրնար ըլլալ այնտեղի Հայութիւնը, որ ցարդ Հափազանց քիչ բան ըրած է այդ դերը կատարելու համար։

Արտասահմանի հայ գրականութեան հրատարակութեանց մէջ մեծ ու հրճուարեր յայտնութիւններ եղան՝ նախորդ տարուան ընթացքին, երկու նոր գրողներու, Շ. Շահնուրի եւ Զ. Մ. Որբունիի գոյգ վէպերը, Նախանջը առանց երգի եւ փորձը, որ գրեթէ նոյն ատեն երեւցան։

Երկու վէպերն ալ իրենց նիւթը կ'առնեն վերջին շրջանի մեր մեծ աղէտներէն յետոյ օտար երկիրներ գաղտնաւորին ապաստանիլ եկած գաղթական Հայութեան, մասնաւորապէս երիտասարդ սերունդին, կեանքէն։ Այդ երկու գրքերու երեւման առթիւ ըսողներ Եղան թէ գաղութահայութիւնը, որ իրաւունք ունի իր գրականութիւնն ունենալու, ահա՛ վերջապէս կը սկսի ունենալ զայն այդ երկու վէպերով։ Ասիկա սխալ էր, մեր ժամանակակից գրականութիւնը մեծ մասամբ գաղութահայկական եղած է արդէն, հայրենի հողին վրայ գրուած եւ Հայաստանի ժողովուրդին բնիկ հոգեբանութիւնը, կեանքը, բարքերը

արտայայտող գործերը (Արտիկան, Խրիմեան, Սրուանձտեանց, Պոռեանց, Մուրացան, Թիկատինցի, Թումանեան, Զարդարեան, Էտլք) փոքրամասնութիւնն են. ստուարագոյն մասը մեր գրական գործիչներուն, մեր կամքէն շատ աւելի զօրաւոր արտաքին հանդամանքներու բերմամբ, ապրած ու արտադրած են Վենետիկ, Պոլիս, Թիֆլիս, Մոսկուա, Իզմիր, Էն., եւ արտայայտած են զլիսաւորապէս օտար կեդրոններու մէջ ապրող Հայ ստուար համայնքներուն բարքերը, տիպարները, հոգեբանութիւնը, Հայաստանի եւ իր ծոցին մէջ ապրող ժողովուրդին կեանքին ալ գործեր նուիրելով հանգրծա՛ն։ Ներկայ երկու վէպերուն տարբերութիւնը Շիրվանզադէի վէպերէն կամ Զօհրապի նորավէպերէն, այն է որ այս վերջինները Պաքուի կամ Թիֆլիսի հայ գաղութներու կեանքը կը պատկերացնեն մինչ առաջինները մեր պատմութեան վերջին շրջանի աղետաշարքին հետեւանքով աւելի հեռաւոր երկիրներ եկած համախմբուած հայ նորագոյն գաղութներու գրական արտայայտութիւնն ըլլալ կը ձգտին. եւ իբր այդ ալ՝ բոլորովին նորութիւն չեն, քանի որ պատերազմէն իսկ առաջ Տիկին Զապէլ Ետայեան Փարիզի մէջ ուսանելու կամ զարգանալու եկած խումբ մը հայ երիտասարդ մտաւորականներու վրայ գրած է իր բաւական չարալեզու եւ ծաղրանկարային ոգով բայց գրական մեծ տաղանդով յօրինած վէպը՝ կեղծ շանճարներ, ու պատերազմէն ի վեր Համաստեղ, Հրաչ Զարդարեան եւ այլք վէպերով ու վիպակներով, Պետրոս Զարոյեան երկու թատերական գործերով արդէն տուած են Ամերիկայի կամ Պրանսայի հայ գաղութներու կեանքէն ներշնչուած գործեր։ Իրական նորութիւնը, Շահնուրի եւ Որբունիի վէպերուն մէջ, գրական երկու գօրեղ ու անձնագրոջմ տաղանդներու յայտնութիւնն է։ Իրարմէ շատ տարբեր, բայց հաւասարապէս ուշագրաւ են երկուքն ալ՝ իրենց ինքնուրոյն յատկութիւններով, մեր գրականութեան մէջ նոր նօթ մը բերող իրենց կեանքի տեսիլով ու արտայայտման ձեւով։

Ինչ որ հասարակաց է այդ երկուքին, եւ կը կազմէ նաեւ մէկ ուրիշ ու կարեւոր նորութիւնն այդ երկու գործերուն, պատկերացումն ըլլալն է տենդոտ հոգեբանութեանը գաղութի մը որ իր նկարագրով ու պայման-

ներով շատ տարբեր է բոլոր այն դադութներէն որ մեծ պատերազմէն առաջ գոյութիւն ունէին հայրենիքին մօտիկ կամ անկից հեռու այլ եւ այլ տեղեր: Երէկուան դադութները — թէպէտ Համիտեան հալածանքներու եւ Զարդերու հետեւանքով կազմուած, — փոքրամասնութիւն մըն էին, իրենց հետեւ ունէնալով ցեղին ստուար զանգուածը՝ հայրենի հողին վրայ հաստատ մնացած եւ որ հոն՝ թէեւ զուրկ ու եւէ քաղաքական ազատութենէ՝ կ'ապրէր ազգային կեանքով մը. այդ երէկուան դադութներուն եւ հայրենիքի Հայութեան միջեւ յարաբերութիւնները — բաց ի՛ թրքահայերու համար՝ Համիտեան շրջանին ամենէն սեւ օրերուն — իրոքին գոյութիւն ունէր, ուզողը կրնար դռնալ հայրենիք կամ գէթ իր ծննդավայր արեւելեան կամ կովկասեան քաղաքը ուր հո՞ծ Հայութիւն կար. երիտասարդութիւն մը օտար կեդրոններու մէջ կ'ուսանէր՝ յետոյ իր երկիրը դառնալով իր միջավայրին մէջ գործելու համար: Այսօր, մեծ պատերազմին մեր ցեղին բերած անօրինակ հարուածներէն յետոյ, մեր հայրենիքին ստուար մասը թափուր է Հայութենէ, թրքահայութեան մնացորդները որ զանգուածօրէն խուճապային փախուստով եկած են ապաստանիլ այս կամ այն օտար երկիրը, իրենց հետեւ արհաւիրքի եւ սուղերու յիշատակն ունին գրեթէ միայն, ու ոչ մէկ կարելիութիւն իրենց երկիրը դառնալու: Կայ կովկասեան Հայաստանը, ուր ազգային կեանքի նոր եւ բեղմնաւոր շրջան մը սկսած է: Բայց անոր հետ դադութներու յարաբերութիւնները դժուար են, արգելքներով, պատուարներով լի, անոր եւ գադութներու միջեւ դեռ թանձր մըշուշներ կան: Հաւաքական այս դժբաղդ կացութեան վրայ պէտք է աւելցնել իւրաքանչիւր գաղթական անհատին անհատական դժնդակ ճիգի հարկը՝ իր հացն այս օտար միջավայրին մէջ՝ ուր շատերն եկած ինկած են անպատրաստ ու անզէն՝ ճարելու: Այս նիւթական ու հոգեկան կացութեան ծնունդն են Շահնուրի եւ Որբունիի վէպերը (1):

Որբունի, որ Զղուտ եւ թրթռուն խառնուածք մըն է եւ իրեն յատուկ ոճ մը դարբ-

նած է՝ կուռ, հակիրճ, համակ խտացած զգայնութիւն, այս ընդհանուր եղերական պատկերին մէջ գատած է որոշ մանրամասնութիւն մը եւ անոր վրայ կեդրոնացուցած է իր վէպը — աղէտին փոթորիկէն Մարտէյլ նետուած գաղթական ընտանիքի մը մարտիրոսութիւնը՝ համեստ ապրուստ մ'իսկ ճարելու անկարելիութեան տռամին մէջ: Նիւթական անապահովութեան արհաւիրքը, թշուառութեան ճնշող, խեղդող, անբանացնող, անբարոյացնող ազդրութիւնը, երբեք մեր մէջ չէին նկարագրութիւնը, երբեք մեր մէջ չէին նկարագրութեան տռամին մէջ: Դրուած այնպիսի անաւոր զօրութեամբ մը, հոնտորութենէ զուրկ՝ իրականէն բոլորով այնպիսի արու եւ խոր շեշտով մը, ինչպէս այս գրքին մէջ: Առաջին իսկ տողերէն՝ հեղինակը ձեզ մտցնելով իր նկարագրելու ուզած դժոխքին մէջ՝ իր սճին, վիպելու կարողութեան, կեանքն արտայայտելու ինքնատիպ ու հօր եղանակին չափը կուտայ. «Մենք աղքատ էինք: Եւ մեր տունը աղքատութեան ամենայետին աստիճանին վրայ կը գտնուէր: Դէմքերը նիհարութենէն ցամքած ու աչքերը խորը ինկած էին արձանի ծակ աչքերու պէս: Մէկ մէկու երես չէինք նայել: Գլուխնս կախ կը նստէինք: Ամօթը զոր կը զգայինք մեր հոգիներու մէջ՝ նկարագրութենէ զուրկ էր, ու երբ մեր նայուածքները պատահամբ իրար հանդիպէին, մեզմէ իւրաքանչիւրը միւսին աչքերուն մէջ, տեսակ մը քէնով ու ատելութիւնով խառն արտայայտութեամբ՝ մեր դժբաղդ կացութեան պատասխանատուն կը փնտռէր:

«Որբ մնացած ու գաղթական այս ընտանիքին անդրանիկ զաւակն էի. ուստի հօրս փոխանորդը: Բազմէն խթանուած նայուածքները — ինչպէս ձմրան քունին գարթնող օձը — երբեմն կը բարձրանային եւ կ'ուղղուէին դէպ ի ինձ, թաթխուած սրտաճմիկ աղաչանքով մը՝ կը ճնշէին սիրտս, ու մոռնալով մեր կացութեան բուն արտաքին պատճառները՝ պատասխանատուութիւնը կուգար կը նստէր վրաս: Այնքան անզուրկ ու անխնայ էին այդ նայուածքները իրենց ողորմելի ամբաստանութեան մէջ իսկ... Երբեմն զիշերները լոկ մեջիկ նստած կ'ըլլայինք մեր ճաշասրահը, իւրաքանչիւրս ինքզինքին քաշուած, ինքնամփոփ, տոնաց մէկը միւսին բառ մը ուղղելու: Այդ ծանր կշռող պահերուն իմացակա-

(1) Ինչպէս եւ Պ. Զարոյեանի գեղեցիկ վէպը գոր Անահիտի մէջ սկսած ենք հրատարակել:

բէր ու կը կնճռոտէր որ յանկարծ, մտածումներու պոռթկումէ մը ընդշմարեցով պատասխանատուութիւնս, ինչպէս խաւարին մէջ գործող ոճիւրը՝ նշմարուած կայծակին ակընթարթ մը տեւող լուսաւորումէն, ղէմքս թեւերուս մէջ կը ծածկէի, ըլլայ աչքերուս մէջ փայլող արցունքները, ըլլայ յանցաւորի ամօթապարտ ղէմքս պահելու համար, ինքզինքս կը նախատէի, կ'անիծէի, կ'ատէի եւ դեռ հակառակ այս մեղմացուցիչ միջոցներուն, այդ դիմադրող պատկերը չգոհանալով իր նուաստացուցիչ արարքէն, հեղհեղէ աւելի ու աւելի մեծնալով՝ կատողած հրէշի մը պէս կ'ելլէր կը կանգնէր սենեակին մէջ զըտնուող սեղանին վրայ ու կոկորդը պատռելու աստիճան կը պոռար։ Ազատելու համար այս ահաւոր տեսիլքներէն՝ մէկ ուսումնով կը ցատկէի տեղէն ու կը մտնէի անկողին՝ ուր տակաւին երկար ժամանակ չարչարուելէ ետք, թմրած մարմինով կը կորսնցնէի ցորեկուան կեանքի խժողութիւններու գիտակցութիւնը գիշերուան քունին մէջ, որ յաճախ կը վխտար երջանիկ երազներով որոնց ես միամտօրէն կը ժպտէի...

Փոքրիկ ընտանիք մըն են, հայրերնին արիւնոտ փոթորիկին մէջ կորած, երկու դեռատի տղաք եւ աղջիկ մը իրենց մօր հետ՝ միսմինակ օտար հողի վրայ, կեանքի պայքարին մէջ անօգնական ու աննեցուկ մոլորած, մեր երէկուան հաւաքական յոյսերն ու խորտակումները, մեր ժողովրդին ու հայրենիքին արդի կացութիւնը, զաղութներու ընդհանուր պատկերը՝ տեղ չեն բռներ այդ վէպին մէջ, — կը զգացունին միայն իբր աներեւոյթ ու անբական խորք մը այդ միակ ընտանիքի մը չարչարանքին պատմութեան, որ ամբողջ վէպը կը կազմէ։ Սիրոյ դրուադներ, մելոտուամական գէպքեր, հակամարտ հոսանքներու բաղխում, նկարագիրներու հակադրութիւն՝ չենք գտներ հոն։ Պարզ, չոր պատկերացումն է չորս խեղճ էակներու որ ազգատութեան մէջ կը փոտին, կը մաքառին անոր դէմ եւ չեն յաջողիր։ Ինչքան ազդեցիկ է սակայն այլազան ու միշտ կենդանի նկարագրութիւնն այդ անգոր պայքարին։ Որբունի լաւ փիլիսոփէ, եւ խորքին մէջ՝ բանաստեղծան ունի նուրբ գիտողութեան կարողութիւն, իրենն ու մարդիկը ցայտուն նկարագրով ցոյց տալու շնորհք, գէպքերն ու ժեղ ու հակիրճ

ձեւով պարզելու ձիրք, սիրուն համեղ հեղինակութիւն մը՝ դունագեղ, հոծ, տրոփուն քնարերգութեան մը հետ, որ փիլիսոփայն արագութիւնը երբեք չի ծանրացներ այլ դայն կը դարձնէ աւելի կենդանի, տպաւորիչ ու յանկուցիչ։

Այս բոլոր թանկագին յատկութիւններով, Որբունիի վէպը զուլս-գործոց մը կրնար ըլլալ, եթէ հեղինակը հոգեբանական երկու ծանր սխալ գործած չըլլար որ դայն կ'եղծանեն ու վերջին մասին մէջ մանաւանդ յառաջ կը բերեն հեղինակին ուղածին ճիշտ հակառակ տպաւորութիւնը։ Վէպին զլիաւոր հերոսը, այդ չքաւոր այրի կնոջ անդրանիկ զաւակը, որ հայրիկի դեր պէտք է կատարէ այդ անտէր ընտանիքին, ապիկար մըն է, որ միշտ ջանքեր մը կ'ընէ իր աշխատանքով իրեններուն նեցուկ հանդիսանալու, բայց միշտ ալ կը ձախողի, մինչեւ որ կը խրի վերջնական քստմեկի անկումի մը մէջ։ Թշուառութեան դէմ պայքարին մէջ է որ լաւագոյն կերպով կը յայտնուի մարդուն բարոյական ուժը, անոր վերագոյն առաքինութիւնը, ինչ զեղեցիկ է մարդը որ մաքուր կը մնայ ծայրագոյն աղքատութեան մէջ եւ որ իր անվհատ ճիգով կը յաղթէ վերջապէս անոր։ Ինչո՞ւ Որբունի նախընտրած չըլլար այդպիսի տիպար մը, որուն պէս փառք Աստուծոյ՝ մեր ցեղը շատ տուած է եւ այսօր իսկ մեր զաղութներուն մէջ կուտայ մեծ թիւով, — որովհետեւ եթէ մոլորողներ, փշրուողներ, սուղողներ, կորչողներ կան՝ աւա՜ղ՝ իրօք, շատ աւելի բազմաթիւ են մեր այժմեան զաղութներուն մէջ այն երիտասարդները որ իրենց աշխատանքով նոր կեանք մը ստեղծած, գիրք մը շինած, ապագայ մը ապահոված են։ Ըստ իս՝ այդ էր որ պէտք էր ի վեր հանել վէպի մը մէջ, ուր ազգատութեան ամբողջ զաղրութիւնը նորէն կարելի էր ցոյց տալ, բայց անոր հակադրելով անայլայլ ազնւութիւն ու անվհատ քաջութիւն ունեցող մարդուն յաղթական նկարագիրը։ Կամ՝ եթէ Որբունի կ'ուզէր ցոյց տալ տիպար մը որ շահեկան ու յուզիչ է որովհետեւ անկարող է իր ուժերէն վեր պայքարի մը՝ իրեն անձանօթ, խորթ ու օտար միջավայրի մը մէջ, կրնար գէթ իր հերոսին տալ երազողի, բանաստեղծի հոգի մը, ինչ որ պիտի չքմեղացնէր անոր ապիկարութիւնը թշուառութեան դէմ պայքարին

մէջ: Վէպին հերոսը տեղ մը Պոտլէրի տողեր կը յիշէ, ուրիշ տեղ մը իր զրքերը (Փեթրոնիուս, Տիքընս, Տարուին, Լէոն Կոթիէ, ևն.) ծախելու դժուրակ հարկին մէջ գտնուիլը կը պատմէ, ինչ որ այդ տղուն մէջ մտաւորական պատանիի անցեալ մը ենթադրել կուտայ. բայց հեղինակը բնաւ շեշտած չէ այդ գիծը, այդ տիպարին հոգեբանութեան հիմնական գիծը չէ դարձուցած զայն: Գրական ձեռք ունեցող, արուեստագէտի հոգիով օժտուած, գեղեցկութիւն ստեղծելու համար ծնած պատանի մը, որ բանուորի տաժանելի կեանքին կը դատապարտուի եւ չի տոկար, չի յաջողիր, կ'իյնայ, կը փճանայ, — գեղեցիկ է, անառարկելի, սրտալոյզ, եւ անոր պարտութեան իսկ մէջ՝ թշուառութիւնն է որ զգուցիւ է եւ ոչ ինք: Այդպիսի էակներու համար, բնական է, գեղեցիկ նոյն իսկ ու սրտաշարժ՝ որ չկարենան դրամ վաստկել. անոնք ուրիշ հարստութիւն ունին, որ ամենէն թանկագինն է հարստութիւններուն: Բայց այս վէպին հերոսն ատիկա չէ. ան բան մը չէ, քուրջ մըն է, եւ ատոր համար վերջ ի վերջոյ իր ձախողումներուն մշտական կրկնութիւնը գինք աւելի հակակրելի կը դարձնէ քան իրեն զէմ մոլեգնող թշուառութիւնը: Իսկ երկրորդ ու մեծագոյն սխալը, հոն է երբ Որբունի այդ գոհը կը դարձնէ դահիճ մը եւ ապիրատ մը: Մայրը, չարչարանքէն մաշած ու հատած, կը մեռնի յետին թշուառութեան մէջ. զայն թագելու համար իսկ դրամ չկայ. անդրանիկ որդին իր զրքերուն մնացորդը կը տանի կը ծախել, 175 Քրանք կը ճարէ ատով, բայց փոխանակ տուն դառնալու՝ փողոցի կնիկներու հետ կապելայի մը մէջ կ'երթայ խմել ու գինովնալ. դրամը ամբողջ հոտ կը հալի, կնիկները քթին խնդալով գինք կը ձգեն կ'երթան, խելացնոր, կատգած, կը խորհի (գիշեր է, ուշ ատեն) զէմը ելած ունեւոր անցորդ մը սպաննել՝ դրամը կողոպտելու համար. ատոր ալ չի յաջողիր, վասն զի ճիշտ այդ բոլորին ուրիշ տեղէ եկած զնդակ մը այդ անցորդը գետին կը տապալէ. բայց զայն կողոպտելու տեղ՝ ոտքով հարուած մը կուտայ անոր գիակին ու կ'երթայ փողոցի մը վրայէն անցնող կամուրջի մը տակ կծկտիլ անտուն թափառականներու մէջտեղը: Հոն կ'իսանուազ գետին փռուած աղջիկ մը կը գտնէ, զոր կը բռնաբարէ, կը յափշտակէ անոր ծոցէն ինկած

դրամապանակը, որուն մէջ (ինչ հակասութիւն գիշերը դուրսը մնացած այդ ողորմելի աղջկան մօտ լեցուն դրամապանակի մը գոյութիւնը...) արժէքաւոր դրամաթղթեր կը գտնէ, եւ ատենց մով՝ մայրն ու տունը բոլորովին մոռցած՝ հետեւեալ առտուն կ'ելլէ կը նետուի շոգեկառք մը եւ Փարիզ կ'երթայ՝ երեւակայելով որ հոն բաղդը իրեն աւելի բարեացակամ պիտի ըլլայ...

Այս հրէշային վախճանին յանգեցուցած է Որբունի իր հերոսը, հաւանօրէն թշուառութեան անբարոյացուցիչ ազդեցութիւնը պատկերացնելու եւ այդ գերագոյն անկման մէջ ինկողն իբր զոհ եւ թշուառութիւնն իրր դահիճ ներկայացնելու համար: Բայց ընթերցողին զգուանքը այլ եւս ինկողին է որ կ'ուղղուի միայն. այդ առտիճանի անկման կարող մէկը արժանի չէ արդէն ապրելու: Բուն գոհը, այդ գործին մէջ, հեղինակին գմայլելի տաղանդն է, որ հոգեբանական այդ կրկնակ մեծ սխալներուն պատճառով, չէ յաջողած՝ հակառակ վէպին մէջ ծայրէ ծայր՝ մանաւանդ առաջին մասերուն մէջ՝ յայտնուող առաջնակարգ լատիկութիւններու՝ իրականացնել այն սարսեցուցիչ, հզօր ու ազնիւ վէպը որ կարելի էր եւ որուն քովէն անցած է, սքանչելի հատուածներ միայն տալով անկից՝ անտրամաբանական ամբողջութեան մը մէջ, որ տգեղ վերջաւորութեան մը կը յանդի:

Լեզուն՝ այս վէպին մէջ՝ մաքուր է, կոկիկ, ճշգրիտ, մերթ փոքրիկ սալթաքումներով, որ սակաւաթիւ են եւ յաջորդ գործերու մէջ անշուշտ բոլորովին կ'անհետանան:

Որբունի իր վէպը անուանած է փոլմը, որ ենթատիտղոսն է ընդհանուր վերնագրի մը՝ Շալաճուածները, ուրեմն առաջին հատորն է շարքի մը զոր ծրագրած է եւ որուն ընդհանուր տիտղոսը ենթագրել կուտայ թէ աղէտէն չորս հոգիներուն ցրուած թրքահայութեան բեկորներուն տոհմն է որ պիտի գըլխաւորապէս իր այլ եւ այլ երեսներով պատկերացնէ:

Այս երիտասարդ հեղինակը, որ իր առաջին գործին ինչ ինչ էջերուն մէջ վարպետի յատկութիւններ երեւան բերած է, որ օժտուած է սուր ու փափուկ գմայլելի զգայնութեամբ մը եւ ունի արդէն իր սեփական ինքնագործմ ոճը, պիտի տայ անշուշտ մեղի

աւելի հասուն եւ կատարեալ զործեր, ան կոչուած է հայ վիպական գրականութիւնը ճոխացնել մնայուն զործերով:

Շահնուրի հատորը, որ կը կոչուի Նախանջը առանց երգի, նոյնպէս առաջին հատորն է շարքի մը որուն տիտղոսն է «Պատկերազարդ Պատմութիւն Հայոց»: Նիւթը նոյն է, պատերազմի փոթորիկէն Ֆրանսա քշուած հայ երիտասարդներու ողբականը, տեսնուած նոյնպէս լեզի, ջղային, անձկալից նայուածքով մը: Որբունի իր վէպը գետեղեր է Սարսէյլ, Շահնուր՝ Փարիզ: Մեծ տարբերութիւն մը, այն է որ Որբունի առած է այդ անհուն նիւթէն մէկ տարր մը (անել ազգատուութիւնը, ընտանիք մը որ կը փոտի թշուառութեան դէմ ամուլ պայքարի մը մէջ) եւ զայդ միայն արտայայտել ջանացած է սեղմ ու հոծ, սահմանափակուած զործի մը մէջ: Շահնուր ոչ միայն այս առաջին հատորով ուղած է յետպատերազմեան դաղթականութեան, մասնաւորապէս օտար երկիրներու տակ յանկարծակի խառն ի խուռն (ու շատերը միտակ, անոք ու անգէն) նետուած երիտասարդութեան մէկ նմուշին սիրային տոհմը պատմել, այլ և կեդրոնական անձնաւորութեան շուրջ, որուն հոգեբանութիւնը մանրակրկիտ կերպով վերլուծած է այն այլազան արկածներուն մէջ որոնց ան կը բաղխի, ուրուադուած է շարք մը տիպարներ Պոլսէն Փարիզ ապաստանած հայ պատանիներու, սիրուն, վառվռուն, դժբաղդ, զեկակորոյս տղոց «պահեմ» մը, որ հակիրճ բայց կենդանի գծերով ցոյց տրուած է, եւ որոնց մէջ «Լօխուս»ը ա՛յնքան համակրելի է եւ արգահատելի, եւ ամէն բանէ դժգոհ, ոչ մէկ բանի հաւնող, մեծխօսիկ քննադատ Սուրէնը, որ երկու ճիշտ գիտողութեան հետ տասը արտաոցութիւն կը ժայթքէ Մովսէսեան պատգամներ արձակելու ձեռով մը, ա՛յնքան կենդանի ու զուարճալի տիպար մըն է: Վէպին այդ մասը, սակայն, երկրորդական փլանի վրայ մնացած է, — հաւանօրէն ան յաջորդ հատորներուն մէջ զրաւէ առաջին տեղը, — եւ Պետրոսին ու Նէնէթին պատմութիւնն է որ տիրական բաժինը կը կազմէ զործին: Հզօր, խորունկ, յուզիչ սիրավէպ մըն է զոր ճշմարիտ արուեստագէ-

տի վրձինով Շահնուր նկարած է: Պետրոս Պոլսեցի երիտասարդ մըն է, խանդավառ, միամիտ, գաղափարապաշտ հոգի — բարդ եւ առոյգ ու զգայնոտ, գրեթէ հեշտասէր խառնուածքով, — տաք սրտով ու վառ զգայաբանքներով պարկեշտ ու ազնիւ տղայ մը, որ սիրող է գեղեցկութեան ու արուեստի: Քիչ մը գծագրութիւն գիտէ, կը մտնէ ֆրանսական լուսանկարչատուն մը, եւ հոն իր ապրուստը կը յաջողի համեստօրէն ապահովել: Կը հանդիպի այնտեղ երիտասարդ հրապուրիչ Ֆրանսուէի մը, որ հոմանունին է լուսանկարչատան տիրոջը՝ տարւոք Պ. Լէսքիւրին: Աւելնալով Հայը կը սիրահարուի Տիկին Ժանին — Նէնէթին — որ զինք ապրեցնող «խաթոռ»ին քով չգտած սրտի հրճուանքը այդ կրակոտ երիտասարդին մօտ կը գտնէ: Բայց օր մը Պետրոս, լուսանկարչատան մէջ մինակ մնացած, ներքին խորշերու թաքստոցները քրքրելով՝ յայտնութիւնը կ'ունենայ Լէսքիւրի գաղտնի արհեստին, որ է պոռնկադրական զգուելի լուսանկարներ յօրինել եւ ատոնց ծածուկ մեծագին վաճառմամբ ոճրապարտ վաստակ մը իրականացնել: Գաղափարը որ իր սիրած Նէնէթը զործակիցը, մեղսակիցն է այդ աղտոտ ու չարագործ արհեստին, կը զղուեցնէ, կը տառապեցնէ զինքը: Մոլեղին տեսարաններ երկու սիրահարներուն միջեւ, յետոյ Լէսքիւրի եւ Պետրոսին միջեւ, ու Պետրոս կը ձգէ իր սիրած կինը, որ հիմայ պըժգանք կ'ազդէ իրեն, կը ձգէ խանութը ու կը մեկնի, ուրիշ ու եւ տեղ զործ ճարել ջանալու, ուրիշ տեղ առողջ կեանք ու մաքուր սէր փնտռելու:

Այդ միջոցին, պարզուկ ազգատիկ բանաւորուհի մը, Լիզ, որ կը սիրէ զինքը, եւ զոր ինք կ'արհամարհէր, կուգայ փոքրիկ տեղ մը բռնել իր ցաւատանջ սրտին մէջ. բայց երկար չի տեսեր, անհամ է այդ մխիթարիչը: Պետրոսի սիրտը անբուժելիօրէն գրաւուած է Նէնէթով: Նէնէթ Լէսքիւրի հետ պտոյտի մը միջոցին՝ օթօժօպիլի արկած մը կ'ունենայ, Լէսքիւր հոն կը մեռնի եւ Նէնէթ, թնւը կոտորած, շարաթնքով հիւանդանոց մը կը պառկի: Այն ատեն, խեղանդամ ու մինակ մնացած Նէնէթը կուգայ գտնել Պետրոսը, որ բաւական դիմադրելէ յետոյ՝ նորէն կ'իյնայ անոր գիրկը, — օրովհետեւ երբեք զաղրած չէ զայն սիրելէ, — կ'երթայ անոր հետ զաւառական

քաղաք մը, ուր, Նէնէթին խնայողութիւններով, կը հաստատեն լուսանկարչատուն մը: Իրենց հետ են ծերուկ Կոստանը, Լէսքիւրի լուսանկարչատան անձնուէր ու «շիրին» ծառան, եւ Պիպին, մանչուկ մը զոր Նէնէթ ունեցած է նախկին սիրականէ մը եւ որ դաւաոր զրկուած՝ մայրական խնամքէ հեռու՝ պզտիկ հրէշ մը դարձած է չարութեան, երկու տիպարներն ալ շատ վարպետ կերպով գծուած:

Նէնէթ, խորին սիրով կ'ապրուած Պետրոսին, հիմայ մաքրուած է աղտեղի անցեալէն, իր մէջ ինչ որ կայ բնիկ աղնութիւն՝ կը գտուի հետզհետէ: Պետրոս աւելի քան երբեք կը սիրէ զայն: Կը թուի թէ հիմայ երջանիկ պիտի ըլլան: Բոպէ մը Նէնէթ կը կարծէ թէ յդի է եւ թէ Պետրոսէն զաւակ մը պիտի ունենայ: Պետրոս խելայեղ՝ է երանութեամբ: Բայց յղութեան յոյսը անհիմ կը յայտնուի: Պետրոս յանկարծ կ'երթայ Փարիզ իր ընկեր Հրաչին հարսնիքին ներկայ գտնուելու — ի՞նչ սրտառուչ հոյակապ էջ այդ Փարիզի հսկայ խժտութիւն մէջ անշուք անկիւն մը, հայ զաղթական երիտասարդներու «պոհեմ» ական շրջանակին մէջ կատարուող այդ հարսնիքին նկարագրութիւնը — բայց թօնէնէն, ուր Պետրոս ու Նէնէթ հաստատուած են, այդ քանի մը օր բացակայութեան միջոցին՝ Պետրոս կը ստանայ նամակ մը Նէնէթէն, ուր այս վերջինը, կարծելով որ Պետրոս իրեն չէ ներած իր անցեալը, թէ չի սիրեր զինք ինչպէս ինք զայն կը սիրէ, թէ կրնայ օր մը ձանձրանալ իրմէ ու հեռանալ, թէ ինքն իսկ արդէն անոր կեանքին մէջ բեռ մը, անոր լիովին երջանիկ ըլլալուն արգելք մըն է, կ'ըսէ անոր՝ սրտաճմլիկ ու զմայլելի տողերու մէջ՝ իր որոշումը ընդմիջող անկից բաժնուելու, իր Պիպիին հետ անձանօթ տեղ մը երթալ քաշուելու եւ այլ եւս ինքզինքն իր զաւակին նսրբելու: Քիչ յետոյ Պետրոս ձեռք կ'անցընէ նաեւ նամակ մը Պիպիին հօրմէն, Նէնէթի նախկին սիրական՝ «Ի» անուն անձէ մը, որ կը պարունակէ մեղադրանքներու տարափ մը Նէնէթին ուղղուած, զայն ամբաստանող իբր գէշ ընկերուհի եւ իբր գէշ մայր... Պետրոս հիմայ է որ կ'ըմբռնէ թէ ի՞նչքան խոր է եղեր Նէնէթին սէրն իրեն համար եւ թէ անոր մէջ ի՞նչ գորովի գանձեր կան եղեր զոր չէ տեսեր ջայն վայր, թէ իրեն համար ի՞նչ լիալիր երջան-

կութեան մը կարելիութիւնը կայ եղեր անոր հետ կենակցութեան մէջ եւ չէ հասկցեր, կը փութայ շոգեկառքն առնել ու սլանալ դէպ ի թօնէն (ի՞նչ աղուոր ու խորունկ են այդ եղերական ճամբորդութեան միջոցին իր խորհրդածութիւնները սիրոյ, կեանքի, մարդկային ճակատագրի վրայ): Բայց հասնելով հոն՝ Նէնէթը կը գտնէ մահամերձ, անկողնի մէջ: Պատմուածքէն կը զուշակուի որ Նէնէթ, անկարող մեկնելու, ինքզինքը սպաննել որոշեր է... Ան կը մեռնի իր սիրելւոյն գիրկը, երեւակայելով թէ այս անգամ իրապէս յդի է, թէ զաւակ պիտի ունենայ իր «Փիէր»-էն, ու անոր անշնչացած սպիտակ մարմնոյն ոտքը. Պետրոս կը մնայ խորտակուած, շուարած, նորէն մինակ ու անոք՝ կեանքի մէջ...

Ու այս ջղադարար մորկայոյդ վէպին ամբողջ տենդափրփուր արագահոս ընթացքին մէջ, մերթ ընդ մերթ, իբր «ուրիշ» անցեալի մը, հարագատ անցեալին ցաւագին ոգեկոչման ճիշդ, կը լսուի — աղբխարշ լայթ՝ մոթիֆ — հեռուէն, թերեւս ընդմիջող լքուած ծննդավայր Պոլիսին խորին ճուաղող հայ մայրիկ մը, Պետրոսին պարզուկ բարի մայրիկը, որ վէպին ամենէն պզտոր, մոայլ ու բուռն բոպէներուն, յանկարծ իր անուշ մաքուր ձայնը կը բարձրացնէ՝ որդւոյն ուղղուած միամիտ, զորովազեղ, սրտառուչ նամակներու մէջ՝ «Անուշի՛կ չօճուխս իմին... Զե՞ս բսեր, առջի օր կատունիս հորը ինկաւ. ա՛յլ քաշած նեղութիւնս տեղ մը չկայ... չէվիլմէի անուշը աղուոր տուփի մը մէջ դրի եւ հայրիկդ առջի օր փոստա տարաւ, եթէ այս անգամ ալ կորսուի, ա՛յլ խելքի գալիք բան է. իրա՛ւ որ շատ պիտի ցաւիմ: Աղէ՛կ նայէ, մէջէն բաղնիքի քէսէ մը պիտի ելլէ, քեզի համար կարեցի, մասնաւոր տոկուն կերպասէ... իմին փաշա մանչս իմին...»:

Ասիկա կմախքն է վէպին. պէտք է կարգալ ծայրէ ծայր՝ տեսնելու համար թէ հեղինակը զայն ի՞նչպիսի բարախուն միտերով, եռուն արիւնով, թրթռուն ջիղերով կենդանացուցած ու շարժման մէջ դրած է:

Շահնուր բաղմապատիկ յատկութիւններով օժտուած տոհմիկ գրագէտ մըն է. ունի ինքնուրոյն դիտողութեան կարողութիւն, խոր զգայնութիւն՝ որ յաճախ նոյն իսկ բուռն կը դառնայ, հոգեբանական բարդ վիճակներ թա-

փանցելու եւ արտայայտելու ձիրք, տիպարներ զծելու, բնանկարներ, բարքերու պատկերներ տրուիուն կեանքով մը վերարտադրելու շնորհք, ունի սրամտութիւն, քնարելի դութիւն, նկարչական տեսիլ, բիւրազան ու յանկուցիչ քմայք մը, եւ ոճ մը բազմաձեւ, իր բարդութեան մէջ միաձուլ, ճկուն, գունազեղ, անակնկալներով լեցուն, մեծապէս ինքնատիպ, խորապէս ու բնականօրէն արդիական:

Տեսէք՝ օրինակի համար սա հատուածը, որ վերջին էջն է զրփին.

«Դանդաղօրէն, դանդաղօրէն, մութէն անջատուեցաւ մեծ խաչը պատուհանին, եւ արշալոյսը սկսաւ լազուարթ, քերեւս կապտորակ, թերեւս վարդադոյն:

«Հեռաւոր, չարաշուք հաջողներ, աքաղաղի խուլ կանչեր, մսկոտ սօսափիւնը պարտէզներու, թախծոտ սոյլեր հարաւի:

«Առաւօտեան սիւքով, արշալոյսով, վարդով լի՝ բաց պատուհանին վարազոյրը սկսաւ ուռիլ, մեկնելու պատրաստ առաջաստի մը պէս, փշրուելու պատրաստ ալիքի մը պէս, որպէս երազ մը անանուն:

«Բիջ մը ջուր՝ խունկով օրհնուած, ճիւղ մը անձանօթ տերեւ՝ աղօթքներով չորցուած, եւ այլ եւս մեղրամոմէ դէմքին վրայ անձրեւող լոյս մը՝ զոդղացող, չարաշուք, զամբանային:

«Կիսաստուերին մէջ իր սպիտակութեամբը կը նշմարուի մայրիկին «քէսէ»ն, որուն մէջ հիմայ առատ խուրձ մը կայ Նէնէթին ոսկի մագերէն:

«Փիէն կը մնար մահճակալին եզերքը, թմրած, պտրապ, անզոյ, կարծես կը վազէր անոր հտեւէն որ ժամեր առաջ մեկնեցաւ նոյն անթափանց պահարանով:

«Ներքին խժալուր ազմուկներուն մէջ, ականջներուն անվերջանալի վզզոցէն տարուած, մէկէն կարծեց թէ մօտաւոր բակէ մը ջուլթակ մը բարձրացաւ, հին շատ հին մեղեդի մը բոլորին ծանօթ, որ մինչեւ հոս կ'ելլէր անհաւասար ալիքներով, տատանելով, յամենալով յարկերուն մէջտեղ, որ կ'ուզէր աւելի երկրորդին յուզել քան չորրորդ յարկինը, որ ա'լ պարտասած երբեմն կը կռուէր ջուրի խողովակներուն, բայց որ կ'ելլէր, բայց որ կ'ելլէր մինչեւ հոս, այդ հին, շատ հին մեղեդին, բոլորին ծանօթ...»:

Այս մեծ յատկութեանց քով, կան սակայն այդ առաջին գործին մէջ քանի մը թերութիւններ, զոր կարելի չէ շնկատել: Նախ, հոգեբանական սխալ մը, Պետրոս, իմանալով Լէսքիւրի եւ Նէնէթի զաղտնի պոռնկազրահան արհեստը, կը զայրանայ Նէնէթին դէմ որ զինքը խաբեր է, ամէն ինչ չէ խոստովաներ, զինքը մաքուր ու անկեղծ սիրով սիրելի կեղծեր է՝ մինչդեռ՝ ըստ իրեն՝ ազրի ծաղիկ մըն է եղեր, որ հաճոյք միայն փնտոեր է իր մէջ: Հասկանալի է զգուանքի, յուսախաբութեան, տխրութեան զգացում մը, բայց զայրոյթը արդար չէ, ճիշտ չէ, եւ ես անախորժ տպաւորութիւն կրեցի այն կոպիտ անարգանքներէն որով Պետրոս կը կոխտէ Նէնէթը այդ զայրոյթին մղումով: Նէնէթ, ապրելու համար կապուած Լէսքիւր հրէշին, զոհ մըն է ինքն ալ. ան շատ լաւ կրնար անկեղծօրէն սիրած ըլլալ Պետրոսը եւ զայն սիրելուն իսկ համար՝ համարձակած չըլլալ իր կեանքին պժգալի ներքինը չբանալ անոր — եւ վէպին շարունակութեանը մէջ սրղէն կը յայտնուի թէ այդպէս է: Պետրոս կը խոստովանի որ նիւթական միջոցներ չունէր Նէնէթը ապրեցնելու. անոր չէր իսկ կրնար առաջարկել ձգել Լէսքիւրը եւ իրեն հետ ապրիլ: Ինչ իրաւունքով ուրեմն իր զայրոյթը կնոջ մը դէմ որ դժբաղդ է, եւ որ Պետրոսին սիրոյն մէջ է որ իրական սիրտի մը կը զտնէ: Բնաւ չեմ սիրեր նաեւ վէպին այն հատուածները որ Շահնուր Նէնէթի մը ու Լէսքիւրի մը դէմ կատղած իր հերոսին բերնով ամբողջ ազգ մը կը նախատէ, եւ ինչ ազգ, Ֆրանսական ազգը, որուն մշակոյթին մեր ազգն ա'յնքան խորապէս պարտական է, որուն գրականութիւնը միակ առաջնորդն է եղած նոյն ինքն Շահնուրին՝ իր գեղեցկագիտական ճամբան գրտնելու, իր ոճը դարբնելու համար (յայտնապէս Շահնուր մինչեւ ծուծը տողորուած է Ֆրանսական մշակոյթով, ու տարամերժօրէն): Կը դարձանամ ինչպէս կրցեր է գրել սապէս տողեր. «Նախապէս բողանոցի մը նմանցուցած էր իրենց խանութը, զայլթակղած ու հարհուրած՝ կիներու այդ արտասովոր համարձակութենէն, լպրշութենէն, ներկէն. հագուստներէն: Իրեն խորթ թուեցաւ Փարիզուհիներու մօտ ամօթխածութեան ալդ պակասը, բայց յետոյ սկսաւ կամաց կամաց վարժուիլ եւ առաջին օրերու այն հետաքրքրու-

թիւնը որով կը հետեւէր հազուատներու եւ ներքնաշապիկներու անկումին, նուազեցաւ ծւխորհելով որ կոս բող չկայ, քանի որ բոլոր կիները իրարու կը նմանին, առանց խորունկը փնտռելու, իրենց լուսանկարչատունը նմանցուցի բազմիքի, եւն. 21)։

«— Յրանսացի չպիտի ըլլայիր եթէ բող չըլլայիր (Պետրոսն է այս հրէշային խօսքը Նէնէթին ըսողը, որուն վրայ Լէսքիւր ապտակ մը կը դարնէ Պետրոսին, ինչ որ բնական է)։

«— Ձեր այս կիները բոլորն ալ կը զընուին պարզապէս, այո՛, կը գնուին, երբ որ չեն ծախուիր...»։

«— Ի՛նչ խենդ եմ. կարծես թէ առաջին անգամն է որ այսպիսի պատմութիւն մը կ'իմանամ. կատարեալ Յրանսացի է, ի՛նչ պիտի ըլլայ»։

«... Ան եղաւ միայն կին, Ֆրանսացի՝ կին... եւն. 22)։

Փարիզեան պուլվարներու, սրճարաններու եւ ինչ ինչ խանութներու կամ աշխատանոցներու այս կամ այն տիպարները միայն ճանչնալով, կարծել ճանչցած ըլլալ այսպիսի մեծ ազդ մը իր նկարագրի հիմնական գծերուն մէջ, անասելի միամտութիւն մըն է։ Կը յիշեմ ատենով լսած ըլլալ Աղբիւր - Տարագի խմբագիր Տիգրան Նազարեանը՝ որ հայ ընտանիքի մը մէջ՝ Փարիզ, կ'ըսէր վճռաբար՝ «Ամէն Ֆրանսացի կին մի Նանա է...»։ Նոյն իսկ բարկացած Պետրոսի մը բերնին մէջ՝ այս տեսակ անպատկառ խօսքեր եպերելի են եւ ծիծաղելի։ Ու մեր երիտասարդ գրողները պէտք չէ գործեն՝ ուրիշ ու եւ է ազգի դէմ՝ այս յանցանքը գոր չորս ու կէս գէշ տեսակի Հայ կամ Յոյն ճանչնալէ յետոյ Լօթիներն ու Ֆարբէրները գործեցին մեզի դէմ։

Կ'ըմբռնեմ յուսախաբութիւնը դոր կ'ունենան Արեւելքէն եկած երիտասարդներ որ, իրենց պատանեկան օրերուն Ֆրանսա, զբաղանութեան վեհօգի հրաշակերտներուն կամ պատմութեան մեծ գրուաքներուն մէջէն ազնուական, ասպետական, գաղափարապաշտ ազգ մը ճանչցած, կուգան յանկարծ Յրանսայի մայրաքաղաքին մէջ իյնալ տիպարներու մէջտեղ որ հետո եւ իրենց կազմած մտատիպաբին համապատասխանէլէ, որոնք բարդ են, կեղծ, շահախնդիր, աղտի մէջ թաթխուած՝ ինչպէս Լէսքիւրները։ Ինչո՞ւ սակայն չնկատել իսկոյն որ ատոնք թափթփուքներն են

մեծ ազգի մը, եւ թէ այդպիսիներէ միայն եթէ կազմուած ըլլար Ֆրանսական, կամ անգլիական կամ իտալական ազգը, ատոնք մեծ ազգեր դարձած չէին ըլլար։ Յրանսական ազգին հարազատ ներկայացուցիչներուն հետ մօտիկ շփում ունեցողներն են որ գիտեն թէ Լէսքիւրներէ չէ որ ան կը կազմուի. պէտք չէ մոռնալ նաեւ որ մենք ալ Լէսքիւրներու համարժէքները ունինք մեր Արեւելքին մէջ. ու Ֆրանսական ազգին հարազատ ներկայացուցիչները ճանչնալու համար հարկ չկայ նոյն իսկ բարձր դասուն մէջ մտնել, մտաւոր ընտրանիին մօտենալ, ամենէն խոնարհ դասակարգերուն մէջ անոնցմէ կը գտնենք ու բազմաթիւ (Շահնուր արդէն աւելի եւս մեղադրելի է իր հերոսին այդ արտաոց վճիռներն արձակել թոյլ տուած ըլլալուն՝ անոր համար որ նոյն իսկ իր վէպին մէջ Լէսքիւրին կողքին կայ Կոստանը, բարեսիրտ պարզուկ անձնուէր Յրանսացին, ժողովրդի մարդը, ա՛յնքան համակրելի, եւ կայ նաեւ նոյն ինքն Նէնէթը՝ որ այդ աղբիւսին մէջ ուր ինչպէս է՝ պահած է բնիկ ազնւութիւն մը, որ յետոյ կը ճառագայթէ, բոլորովին թօթափելով կեանքին իրեն պարտադրած աղտեղութիւնը)։ Տարբեր միջավայրերու, տարբեր նկարագիրներու յանկարծական բաղխումի տուամ մը կայ հոտ, որ խոր է, ճիշտ է. բայց այդ անհատական պարագային մէջ սահմանափակելու էր հեղինակը իր հերոսին տպաւորութեանց ու խորհրդածութեանց արտայայտութիւնը, փոխանակ երկու ցեղի այդ ձեւով անհարկի համեմատութիւններ ընել թոյլ տալու իր Պետրոսին։

Ուրիշ թերութիւն մը, պատմուածքին մերթ աւելորդ մանրամասնութիւններով խճողումն է. տեսարաններ որ մէկ հատուածի մը մէջ կրնային խտանալ՝ մերթ մէկ քանի էջերու մէջ երկարաձողուած են։ Ո՞նք ու լեզուին ալ անհաւասար են. կան տեղ տեղ լեզուի խորթութիւններ, Ֆրանսերէնէ բառացի թարգմանուած (ու գէշ թարգմանուած) Ֆրագներ, աւելորդ նորաբանութիւններ. իսկ ոճը, որ զմայլելի է շատ յաճախ, ու մերթ հոյակապ՝ իր ինքնեկ յորդութեան, բնական ու հզօր ցայտքին, շողշողուն ու թրթռուն ինքնատպութեան մէջ, տղայական կամ հասարակ, նոյն իսկ գոհհիկ կը դառնայ երբեմն ինչ ինչ հատուածներու մէջ, հատուածներ որոնց

մէջ թերեւս հեղինակն ուզած է գերադրականորէն «արդիական» ըլլալ, բայց որոնք յանգած են ջղայնացուցիչ թեթեւութեան, եւ որոնց մէջ հեղինակը զրական աղուոր բարձունքներէ սահելով սրճարանի կէս-գինով պատանիներու կատակաբանութեանց մէջ կ'իյնայ, (Զա'րկ, Կովկաս, թէեւ գիտեմ թէ՛ Զա'րկ Կովկաս, թէեւ գիտեմ թէ... Դարձաւ, դարձաւ, դարձաւ... Ծխեցիւղներու վրայ կեցած հրաշէջ զինուորներու պէս վայրկեանները տեղ-քայլ ըրին անդադար... ա'խ ըլլայի, ըլլայի դա դա դա դա դա, ան մէկ բանը ըլլայի, սպասումիս եւ յոյսիս հետ այն գիշեր, սպասումիս եւ յոյսիս... եւ յոյսիս... եւ ինք դարձաւ, դարձաւ...) եւն., եւն.:

Շատ չեմ սիրեր նաեւ այն կտորները ուր սիրային ցանկութեանց արտայայտութիւնը տալ կամ իր վէպին տարւիատենչ հերոսներուն գիրկընդխառնմանց նկարագրութիւնն ընել ուզելով՝ Շահնուր կը հասնի սահմաններուն հեշտախտաւոր զրականութեան մը, որ դեռ զրականութիւն է՝ եթէ կ'ուզէք, բայց ոչ ամենէն առողջ ու բարձր տեսակէն (օրինակ՝ առաջին գլխուն առաջին մասը, «Մըսըր պուղտայ»ին տեսարանը, եւն., եւն.): Այդ բոլորը — ինչպէս կեանքի ամէն մէկ տեսիլը — կարելի է եւ պէտք է արտայայտել զրականութեան մէջ, բայց կայ չափ մը զոր բոլոր մեծ զրազէտները գիտցած են պահել. — ինչ ինչ նշանաւոր բայց ոչ օրինակելի, մասնաւորապէս Հայոց պէս դեռ ծայրագոյն քաղաքակրթութեան մը բարիքներուն եւ չարիքներուն չհասած ու մեծ դժբաղդութիւններով հարուածուած ու տկարացած, բարոյական ուժի, բարքերու մաքրութեան մեծ պէտք ունեցող ժողովուրդի մը համար ոչ օրինակելի — բացառութիւններէ զատ:

Այս թերութիւնները արատներ են որ չեն եղծաներ զործին ամբողջութեան սքանչելի գեղեցկութիւնը եւ որ պիտի անհետանան անշուշտ Շահնուրի յաջորդ զործերուն մէջ: Այս նորեկէն շատ մեծ բաներ կարելի է սպասել, եւ այս առաջին գիրքն իսկ մեր մէջ երեւցած ամենէն արտակարգօրէն հզօր ու ինքնատիպ զործերէն մին է:

Նկատողութիւն մը զոր կարելի է ընել Որբունիի ինչպէս Շահնուրի վէպերուն միան-

գամայն, այն է որ մեր մեծ աղէտը — կամ աւելի ճիշտ՝ աղետաշարքը — թէեւ սկզբնապատճառն ըլլայ այս վէպերուն նիւթին իսկ զոյանալուն, չի տիրեր այդ վէպերուն մէջ. կը զգացուի միայն՝ Շահնուրի վէպին մէջ, հայ երիտասարդ «պօհէմ»ի խումբին խօսակցութեանց եւ գլխաւոր հերոսին մենախօսութիւններուն մէկ քանին մէջէն, Որբունիի վէպին մէջ ան գրեթէ բնաւ չ'երեւար: Որբունիի վէպը եւ Շահնուրի վէպին սիրային զրուակը որ անոր մեծագոյն մասը կը զրաւէ, կրնային նոյնութեամբ պատահիլ պատերազմէն ալ առաջ, երբ թրքահայոց մեծամասնութիւնը իր երկրին մէջ էր եւ ապագայի յոյսեր ունէր: Աղէտը ներկայ է սակայն երկու վէպերու հերոսներուն հոգեբանութեան մէջ, եւ ներկայ է ժխտական արդիւնքով. «հոս... վերջնականապէս կը թուլնայ թաթը տղուն (Պետրոսին) պատկանած ազգին», կը գրէ Շահնուր իր վէպին սկիզբները՝ Պետրոսին Պոլսէն փախչելու միջոցին, եւ ատիկա ահաւոր տող մըն է, սխալ տեսութեան մը վրայ հիմնուած, անհուն դառնութեան ու վհատութեան զգացուի մը արդիւնք: Որբունիի հերոսը, խեղճ թոյլ խլեակ մըն է, կեանքի դժուարութեանց հակազդելու անկարող, պայքարի անատակ, իր թշուառութիւնը բարոյական անկումով լրճող: Շահնուրի հերոսը աւելի առնականութիւն ունի, բայց ջղային է, դիւրաբորբոք, անարդար ու անզուժ՝ ուրիշ զոհի մը հանդէպ, որ ողորմելի լէսքիւրէն ապտակ կ'ուռէ ու անմիջապէս չի պատասխաներ, այլ շաբաթ մը յետոյ անոր հանդիպելուն անոր ձեռք մը կը քաշէ, մինչ խեղճ Նէնէթին երեսը կը թքնէ (ի՛նչքան անտանելի է այդ տեսարանը), ոչ փոխաբերաբար այլ իրապէս կը թքնէ եւ յետոյ թաշկինակով կը սրբէ անոր քիթին քով մնացած թուքի կտորը, եւն., եւն.: Զրդուելի տեսարան՝ մանրամասնօրէն հանդարտութեամբ նկարագրուած (ու մտածել որ մեր զրացի Պարսիկներն են որ ըսած են. «Կնոջ երբեք պէտք չէ գարնել, նոյն իսկ վարդերով»):

Ինծի կը թուի թէ երկուքն ուրիշ խմորով հերոսներ պիտի ապրեցնէին իրենց վէպին մէջ եթէ մեր մեծ աղէտին տեսիլն ուղղակի եւ ամէն վայրկեան վարէր իրենց միտքը, եթէ զգային որ անոր զրած առաջին պարտքը հայ երիտասարդութեան ուսերուն՝

ցեղին ապագային վրայ չտարակուսիլն է եւ րէկտեան ուժերու կորուստը համարժէք ու նոյն իսկ բարձրագոյն ուժերու դարձնումով լեցնելու ճգնիւն է, եւ եթէ մանաւանդ իրենց մտքին առջև ունենային միշտ՝ թէ տարտղնած Հայութեան մը հետ — որուն մէջ հետզհետէ աճող ու ծաղկող այնքան կարեւոր ուժեր կան, մենք ունինք նաեւ այսօր հայրենի հողի վրայ հաւաքուած Հայ ժողովուրդ մը, որ՝ ինչ ալ ըլլայ րէժիմը՝ իր տունը կը վերաշինէ տաժանելի ու օրհնեալ աշխատանքով մը, եւ թէ հոն է մեր ազգին ապահով, ամուր, դեղեցիկ ապագան, որուն չհաւատալը մեծագոյնն է ազէտներուն։ Յետոյ, արտասահման ցրտուած երիտասարդութեան մէջ շատերը, խիստ շատերը հեռու են Որբունիի հերոսին պէս ապիկար կամ Շահնուբի հերոսին պէս բազմից բերմամբ իր բուն ու տաք գգայնութիւնը անհարազատ միջավայրի մը մէջ վատնող ու ձախողեցնող տիպար ըլլալէ, ինչքան ազուր կորովներ, ինչ տաղանդի հպարտացուցիչ փթթումներ, մեծագոյն հրապարակներուն մէջ հայ նկարագրի, մտքի եւ աշխատասիրութեան ինչ կուռ յաջողութիւններ, ոչինչէն ստեղծուած ինչ փայլուն կացութիւններ կը պարզուին այսօր մեր աչքերուն՝ հայ գաղութներու մէջ, եւ եթէ կորսողներ, բարոյական անկման կամ ֆիզիքական փճացման մէջ խրոչներ, կամ իրենց ազգէն ու ծագող, օտարացման մէջ հալող տկարներ կան, ինչքան ըստման իւրեք ու անոնք որ չբեղորէն կը յամառին Հայ մեալ, օգտուելով օտար բարձրագոյն միջավայրներէ, ինքզինքնին զարգացնելով ու ճոխացնելով, դառնալով Հայեր աւելի նուրբ, աւելի զօրեղ, ըլլալով նոր ու լաւագոյն ուժեր իրենց ազգին ու հայրենիքին համար ու կենդանի փրփուկանալ իրենց ցեղին վարկին համար։ Ատոնք չեն երեւար բնաւ այս երկու վէպերուն մէջ։ Բայց տրուած ըլլալով այն գեղեցիկ ու առողջ տաղանդը որով լեցուն են այս երկու սքանչելի նորեկները, անոնց յաջողող վէպերուն մէջ եւ կը յուսամ որ մեր այժմեան տարագիր երիտասարդութեան եւ մեր ամբողջ ազգին ներկայացուցած պատկերը՝ իր ճերմակովն ու սեւովն՝ աւելի ճշգրիտ ու լիակատար պիտի ցոլանայ, յանգնելու համար գեղարուեստական գրականութեան հզօր ու կատարեալ զործերու որ նոյն ատեն՝ առանց ո եւ է քարոզա-

կան, հրապարակագրական հանգամանք ունենալու, դրական, շինիչ, սրտապնդիչ ողի մը ունենան, գեղեցկագիտական հզօր միջոցներով ազգապահպան ու ազգանորոգ դեր մը կատարեն։

★ ★ ★

Արտասահմանեան հայ մտաւոր կեանքին մէջ վերջին ատեններս ի յայտ եկած դեռ ուրիշ քանի մը կարեւոր կամ շահեկան երեւոյթներու մասին խօսիլը կը վերապահեմ յաջորդ քրոնիկիս, եւ ներկայ քրոնիկը կը փակեմ յարգանքի ողջ սոյնով մը զոր ամենքս պարտական ենք ուղղել մեզմէ ընդմիշտ բաժնուող մեհօգի երէցի մը, Յովհաննէս Սեթեանի, որուն մահուան լուրը վերջին բուպէին կ'իմանամ խոր ցաւով։

Սեթեան իբր ուսուցիչ եւ իբր բանաստեղծ ակնածելի ու բազմերախտ ղէմք մըն էր։ Բաջ հայազէտ, հմուտ մեր նախնեաց զրականութեան, տիեզերական մատենագրութեան էական զործերուն մօտէն ծանօթ եւ զանոնք խորապէս ըմբռնելու կարող, ան իբր հայերէնի, ֆրանսերէնի ու գրականութեան ուսուցիչ Պոլսոյ ու Եգիպտոսի իր երկարամեայ զործունէութեան մէջ՝ գեղասիրութեան եւ ազգասիրութեան թանկագին դաստիարակ մը եղած է մէկէ աւելի սերունդներու համար։ Գերազնիւ հօգի, գործովալից, ջերմ ու մաքուր սիրտ, ան խորապէս սիրուած էր իր բոլոր աշակերտներէն։

Իբր բանաստեղծ, ան իր ինքնայատուկ ու գեղեցիկ տեղն ունի հարկական ոտման թիղմի լաւագոյն քերթողներուն թոյլին մէջ։ Խանդավառ աշակերտ Հիւկոյի, սիրով, գթութեամբ ու հաւատքով տողորուն հօգի, էականապէս քնարերգակ խառնուածք, ան Հայ ժամանակակից բանաստեղծութիւնը ճոխացուց շարք մը վեհ ու լուսաւոր կամ քնքուշ ու խանդաղատագին նուագներով կամ քաղցր մեղամոզմութեամբ մը լի խոկումներով։ Իր լեզուն, ինչպէս քնարի իր մեծ եղբայրներուն՝ Պէշիկթաշլեանի, Թէրզեանի ու Տէմիրճիպաշեանի մօտ, զրարառախառն աշխարհաբարն եղաւ, եւ իր ոտանաւորներուն մէջ, ինչպէս Թէրզեան ինքն իսկ, զայն գրեթէ նոյնութեամբ պահեց մինչեւ վերջը, իր արձակ քեր-

թողաշունչ էջերուն մէջ, որոնցմէ ոմանք իրապէս զեղեցիկ են, ան ընդգրկեց արդի աշխարհաբարը, թէեւ հոտ ալ կը նախընտրէր իր բառացանկին մէջ լայն տեղ տալ հնաբոյր ու խրթին բառերու: Եթէ իր արուեստը միշտ կատարելութեամբ չհաւասարեցաւ իր ներշնչման բարձրութեան, ունինք սակայն իրմէ էջեր որ կը միացնեն շունչի զօրութիւն ու լայնութիւն, մտածման ինքնատուութիւն, զգացման անկեղծութիւն ու փափկութիւն, ոտանաւորի հոսուն դաշնակութիւն, ոճի անձնադրոշմ շնորհ, եւ ատոնք Յովհաննէս Սեթեանի ա-

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԵԹԵԱՆ

րեցաւ իր ներշնչման բարձրութեան, ունինք սակայն իրմէ էջեր որ կը միացնեն շունչի զօրութիւն ու լայնութիւն, մտածման ինքնատուութիւն, զգացման անկեղծութիւն ու փափկութիւն, ոտանաւորի հոսուն դաշնակութիւն, ոճի անձնադրոշմ շնորհ, եւ ատոնք Յովհաննէս Սեթեանի ա-

նունը անկորուստ պիտի պահեն մեր մէջ իբրեւ անունը մեր ազգային բանաստեղծութեան սիրելի վարպետներէն մէկուն:

Այս հակիրճ տողերուն մէջ ուր կը սգամ պատկանելի քերթողին անհետացումը, կը ցաւիմ չկրնալուս աւելի ծանրանալ իր զործերուն վրայ եւ անոր ընտիր էջերուն ինքնուրոյն գեղեցկութիւնն աւելի մանրամասնեալ վերլուծմամբ ի վեր հանել: Բայց արդէն ինչո՞ւ այդ աշխատանքը վերստին կատարել, երբ Տիրան Զրաքեան պատերազմէն երկու տարի առաջ Սեթեանի յորելեանական հանդէսին իր արտասանած ճառին մէջ ըրած է զայն հոյակապօրէն: Օր մը երբ վերստին տպագրուի Սեթեանի հատընտիր էջերու հաւաքածուն զոր իր բարեկամներն ու աշակերտները 1912ին անոր յորելեանի նախօրեակին, Մալէզեանի խանդաղատադին յառաջաբանով մը՝ հրատարակած են Գահիրէի մէջ, այդ ճառը պէտք է անշուշտ ատոր գլուխը դրուի: Այդ հատորէն Անանիտի ներկայ թիւին մէջ կ'արտատպեմ երկու էջ որ իրենց հակրճութեան մէջ Սեթեանի անձնական նօթը լիովին կը պարունակեն, ցաւեւով որ՝ Անանիտի այս թիւին տպագրութիւնը վերջանալու մօտ ըլլալով՝ աւելի լայն տեղ չեմ կրնար յատկացնել արտատպելու համար իր գեղեցիկ ընդարձակ քերթումներէն մին ինչպէս Խնդութիւն եւ Խորհողը, Հսկայ երազն, Միայնութեան մէջ ձայներ, Անցեալին յիշատակներ, Անոնց որ ա'լ չկան:

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ